

Immanuel Wallerstein

A XX. századi szocialista kísérletről

1990 január 1.

http://www.eszmelet.hu/immanuel_wallerstein-a-xx-szazadi-szocialista-kiserletrol/

Az először nálunk közölt írás (a szerző egy, ez év tavaszán elhangzott előadásának szövege) az orosz modell történetét követi végig, számos újszerű szemponttal irányítva az olvasó figyelmét. Rámutat, hogy a szocializmus bevezethetőségének illúziója a bolsevikoknak a szociáldemokráciával közös tévedése. A század eleji Oroszországban a lenini út járhatóbb volt, mint a szociáldemokráciáé. Megállapítja, hogy a marxizmus-leninizmus tulajdonképpen a félperifériák nemzeti felzárkózási ideológiája. A sztálinizmus relatív életképességét egyfelől az eredeti felhalmozás szükségességéből vezeti le, másfelől azt állítja, hogy a sztálini modell az USA-nak is érdeke volt: a Szovjetunió ezen a módon töltötte be a maga regionális szerepét a Pax America-nában. A hruscsovi reform fő célja az elitek megnyugtatása volt, kudarc pedig a növekedésbe vetett irracionális hitből és a mézesmadzag-igények kielégíthetlenségének lebecsüléséből következett. A jelen esélyeit borúlátóan ítéli meg a peresztrojka, ám optimistán a szocializmus szempontjából: úgy véli, hogy a marxizmusnak éppen most jöttek el az igazi esélyei.

Marx és elképzelései inkább élnek és virágoznak ma, mint bármely más XIX. századi elemzőéi. És ez azt ígéri, hogy központiak maradnak a XXI. század világrendszerének társadalmi életében is. A marxizmus-leninizmus mint stratégia és ideológia viszont eljátszotta történelmi szerepét, és marginálissá vált a világrendszer politikai-gazdasági fejleményeinek sodrában. A modern világrendszerben a szocialista tapasztalatok – ha egyáltalán így hívhatjuk őket – nagyon összezavarodtak, és vagy tovább élnek valamely formában, amelyet szocialistának fognak elismerni, vagy nem élnek tovább.

A marxizmus-leninizmusnak mint a modern világrendszer történelmi jelenségének, kezdeteitől napjainkig tartó elemzését javaslom, hat kérdésre keresve a választ: (1) Miért „leninizmus”? (2) Miért Oroszországban volt először leninista forradalom? (3) Miért sztálinizmus? (4) Miért szovjet birodalom? (5) Miért desztalinizáció? (6) Miért peresztrojka és glasznoszty?

A leninizmust vagy bolsevizmust hagyományosan úgy tekintik, hogy az szervezetenként 1902-ben jött létre, Lenin vitatervezetével, amelyet Plehanovnak az Összoroszági Szociáldemokrata Munkás Párt 1903 nyarán tartott II. kongresszusára (az ún. egyesülési kongresszusra) készített szövegéhez írt. Mint tudjuk, a kongresszus pártszakadáshoz vezetett. Lenin kitűnő belharcosnak bizonyult a politikában, és egy olyan párt befolyása által emelkedett fel, amely (némiképpen kétes módon) a „bolsevik” elnevezést társította magához.

Ma közkeletű leegyszerűsíteni a világ szocialista mozgalmainak történetét két tendencia történelmi szétválására, amelyek közül az egyiket Eduárd Bernstein, a másikat Lenin szimbolizálja, s amelyek 1921 után két Internacionálé, a II. és a III. Internacionálé egymástól elkülönült létében nyertek szervezeti formát. Ez a képlet ugyanolyan leegyszerűsítés, mint a reform és a forradalom különválasztása. De hát az ember persze folyton bírálhatja a leegyszerűsítések együgyűséget [the simplism of simplifications], a XX. század első felére ez a klasszikus formula számomra lényegében mégis korrektnek tűnik.

A „revizionisták” fő érve a világrendszer fejlődésének egyenes vonalú és meglehetősen gazdasági jellegű felfogásából fakad. Ők egy olyan megállíthatatlan technológiai fejlődési folyamatot láttak, amely az ipari munkásosztály mind szélesebbé válásához vezet. Feltételezték, hogy a politikai jogok (legfőképpen a választójog) elkerülhetetlen kiszélesedésének-feltehetőleg a kapitalista racionalizációnak és a munkásosztály harcának együttes, egymást erősítő nyomására – meglesznek a politikai következményei. Úgy gondolták, hogy az idők folyamán az ipari munkásosztály számszerűleg is uralni fogja a politikai arénát, és eképpen meglehetősen egyszerűen hatalomba „szavazza” önmagát. Egyszer majd bekövetkezik az, hogy a munkásosztály törvényesen kinyilvánítja a kapitalizmus végét és a szocialista társadalom megalapítását. Ebből a gondolatmenetből az következett, hogy az optimális politikai taktika a munkásosztály minél nagyobb részének (és szimpatizánsaiknak) politikai és társadalmi megszervezése egy tömegpártba.

Az érvelés világos volt, és sokak számára vonzó. Ténylegesen azonban e scenarióról a valóságban kiderült, hogy csak részben igaz. A technikai fejlődés folytatódott és az ipari munkásság mérete növekedett. Az általános választójog valósággá vált. Mindamellet az nem igazolódott, hogy az ipari munkásosztály a szavazó népesség nagy többségét fogja reprezentálni. Az sem igazolódott, hogy valamennyi munkás a szocialista pártra fog szavazni. A II. Internacionálé pártjai az országok egész sorában

hatalomra jutottak, mégsem iktatták törvénybe a kapitalizmus végét. Inkább az ún. jóléti államot törvényesítették.

Miért szegült szembe Lenin ezzel az érveléssel? Ez azért történt, mert Lenin más változatokat csempészett be a scenarióba. Az első és legfontosabb változtatás, amelyhez ragaszkodott, annak feltételezése volt, hogy a kapitalista rétegek erővel állnának ellen megszüntetésüknek. Feltételezte, hogy a tőkés az államapparátus fölött meglévő ellenőrzésüket felhasználnák arra, hogy bármilyen eszközzel (tisztességes vagy tisztességtelen eszközökkel), de harcoljanak pozícióik megőrzéséért. Így hát azt gondolta, hogy az a koncepció, mely szerint a kapitalistákat ki lehet szavazni a hatalomból, teljességgel alaptalan. Ezért ragaszkodott ahhoz, hogy az egyedüli út, ahogy a munkásosztály hatalomra juthat: a forradalom, a felkelés. Ezt politikai-katonai jellegűnek tekintette, és ezért, teljesen érthetően, kitartott amellett, hogy a siker lényeges alkotóeleme egy nagyon fegyelmezett szervezet létrejötte. A párt szerkezetéről vallott elképzelései ebből már logikusan következtek. Minthogy a burzsoázia bármely eszközt felhasználna arra, hogy hatalomban maradjon, és minthogy a politikai-katonai harc fegyelmezett szervezetet kíván, a pártnak kinevezett és (többé-kevésbé) főállású káderekből kell állnia, és, legalábbis részben, illegálisan kell működnie. Lenin úgy gondolkodott, hogy amikor elérkezik a megfelelő pillanat, a párt így meg tudja ragadni a hatalmat, és bevezetheti az ún. proletárdiktatúrát. Az ő víziója arról, hogy mi történik majd a hatalom megragadása után, nem nagyon különbözött a revizionistákétól. Az új kormány (amint megragadja a hatalmat) törvénybe iktatja a kapitalizmus végét és a szocialista társadalom megalakítását.

Ez az érvelés is világos volt és szintén sokak számára vonzó. Ténylegesen azonban ez a scenario is csak részben bizonyult igaznak a valóságban. A felkelések csak néhány országban jártak sikerrel. Valójában az orosz eset maga is csak részben írható le ezen a módon. Igazából Kína lett volna az, amely a lenini scenariót a leginkább megközelítette, ahol valóban egy fegyelmezett káderpárt szervezett hosszú politikai-katonai harcot, s ragadta meg ténylegesen a hatalmat, bevezetve a proletariátus diktatúráját. Az mindenesetre tény, hogy ahol a III. Internacionálé pártjai hatalomra kerültek (bármilyen módon), ott többé-kevésbé törvénybe iktatták a kapitalizmus végét (abban a szűk értelemben, hogy a legtermelékenyebb ágazatokban felszámolták a magántulajdont). Hogy vajon szocialista társadalmat alapoztak-e meg, az immár hetven éve vita tárgya. És soha inkább, mint éppen az utóbbi néhány évben.

Lenin gondolatmenetében volt egy meghatározatlan előfeltevés. Ő Oroszországban harcolt, és Oroszország nem Németország volt, s végképp nem Anglia. Ez annyit

jelent, hogy Oroszország olyan ország volt, ahol a technológia fejlődése elmaradt Nyugat-Európához és Észak-Amerikához képest. Mi több, Oroszország olyan ország volt, amely (nagyon rövid szakaszokat leszámítva) még parlamentáris rendszerrel sem rendelkezett, legkevésbé azzal a reménnyel, hogy belátható időn belül az általános választójog felé fog haladni. De még ha lett volna is általános választójog, ipari munkás akkor is nagyon kevés volt. A népesség nagy többsége mezőgazdasági munkásokból és parasztokból állt. Így a revizionista scenario teljesen irrelevánsnak tűnt az orosz helyzetben, azt viszont el kell ismerni, hogy Lenin lényegében helyesen ítélte meg a helyzetet. Ezért úgy tűnt a számára, hogy az egyetlen életképes alternatíva az ő programja. Hogy ez vajon helyes volt-e vagy sem, azt nehéz utólagos bölcsességgel felbecsülni. De tény, hogy a szocialista mozgalom mindenütt egyik vagy másik irányban haladt, vagy a revizionizmus, vagy a leninizmus (gyakran, de nem mindig, a marxizmus-leninizmus) irányában.

2

Közismert, hogy az 1917-es orosz forradalom meglepetés volt, abban az értelemben, hogy a világ szocialista mozgalmában jóformán mindenki azt várta: az első szocialista állam Németország lesz. Maguk a bolsevikok is ezt várták. Még Lenin is. Hogy 1900-tól kezdve miért nem Nagy-Britanniától, Marx jelöltjétől várták azt, hogy az első szocialista állam legyen, ennek a kérdésnek érdemes lenne utánajárni, de erre most itt nincs mód. Viszont ez a tény mindenképpen azt mutatja, hogy mind a revizionisták, mind a bolsevikok okfejtésében más rejtett premisszák működtek, mint Marxéban.

Amint tudjuk, Leninnek 1917 októberében nagy erőfeszítésébe került rábeszélnie társait, hogy próbálják megragadni a hatalmat. Végül is mindenki azt érezte, hogy ez az aberráció ti., hogy Oroszország megelőzte Németországot, hamarosan korrigálódik. Sokan természetesen úgy érveltek, hogy az új szovjet állam nem tud életben maradni, hacsak gyorsan nem történik valami Németországban. Tudjuk, hogy ez a várakozás soha nem teljesült be, és körülbelül öt évvel később véglegesen feladták.

Mégis, miért fordult a visszájára ez a várakozás? E. H. Carr – miközben megpróbálja történelmi perspektívába helyezni az orosz forradalmat – így érvel: „Ugyanaz az ambivalencia, amely Oroszország XIX. századi történelmén végig húzódott, jellemezte a bolsevik forradalmat is. Ez egyrészt csúcspontja volt a nyugatosodási folyamatnak, másrészt lázadás az európai behatás ellen.”¹

1914-ben Oroszország európai ország volt, katonai nagyhatalom és jelentős ipari szektorral rendelkező ország. Ám mint ipari ország kétségtelenül a leggyengébb volt az európai államok között. 1914-ben Oroszország ugyanakkor nem-európai vagy nem-nyugati ország is volt, egyszersmind elsősorban mezőgazdasági ország. Ám mint mezőgazdasági ország egyértelműen a legerősebb nem-nyugati állam volt. Ennélfogva – a mi használatos terminológiánkkal élve – ez az ország a centrum országok közül a leggyengébb, a periférián pedig a legerősebb volt. Természetesen egyszerre volt mindkettő, és így ténylegesen annak példája, amit ma úgy hívunk hogy félperifériális ország.

Amellett szeretnék érvelni, hogy a lenini stratégia csak egy félperifériális országban járhat sikerrel. Így visszatekintve egyáltalán nem meglepő, hogy az első szocialista „forradalom” Oroszországban következett be. Valószínűleg ez volt az egyetlen hely, ahol erre tényleges lehetőség volt ebben az időszakban. Ez három fő okból is világos. Először is egy ilyen felkelés nem volt lehetséges a kapitalista világgazdaság centrumövezetében, mivel a munkásosztálynak ott túl sok választása volt, amelyek rövid távon vonzóbbnak tüntek számukra, anélkül, hogy egy felkelésben való részvétel roppant nagy kockázatával jártak volna. Ez kétségkívül világossá vált az 1917 utáni esztendőben. De a forradalom idején nem tűnhetett ilyen egyértelműnek.

Másodszor, meg kell értenünk, hogy egy forradalom tömegtámogatásának mozgósítása nem kizárólag az osztály bázisán gyakorol vonzerőt. Az osztálymotívumokhoz hozzá kell adni egy jó adag nemzeti érzületet is, amelyet később antiimperializmusnak hívtak. De a centrumövezetben az országok többsége már túl volt a nemzeti teljesítmény érzésén, csak Németországban és Olaszországban válhatott ez uralkodó tényezővé, és persze következésképpen éppen ezek az országok lettek a két háború közötti időszak fasiszta mozgalmainak fő színtereivé.

S végül egy sikeres felkeléshez a városi humán infrastruktúra jelentős szektorainak, megfelelő méretű és ön-tudatú munkásosztálynak és értelmiségnek jelenlétére van szükség. A legtöbb perifériaövezet 1917-ben még nem rendelkezett ezekkel a feltételekkel, de Oroszország igen. Így a marxizmus-leninizmus – ahogy azt későbbi története is bizonyította – a rendszerellenes aktivitás hatásos ideológiájaként került előtérbe a XX. század elején, a félperiféria számára.

Miért sztálinizmus? Utólag ez is egyértelműnek tűnik. A forradalom egy káderpárt műve volt. Ami meghatározásából következően egy kis csoportot jelent. Azzal a

perspektívával indult, hogy feladata politikailag nagyon nehéz, mivel törekvéseivel szemben a helyi és világburzsoázia könyörtelen ellenállását feltételezte. És valóban, ezt a feltételezést megerősítette a Szovjetunió tapasztalata, mégpedig nemcsak az 1917 utáni néhány évben, hanem a későbbiekben is.

A polgárháború és a külföldi intervenció mellett Oroszország olyan háború pusztította ország is volt, amelynek gazdasági ereje egyáltalán nem állt az első helyen. Csak az államot egyben tartani is hatalmas feladat volt, különösen hogy Oroszország birodalom volt, és nem nemzeti állam. Az a gyors folyamat, amely az egypárti államhoz, a „szocializmus egy országban” merkantilista politikájához és a III. Internacionálénak a körülzárt „első szocialista államot” támogató világnézeti) rendszerré való átalakulásához vezetett, bizonyára nem meglepő eredményei az akkori helyzetnek.

A nagy kérdőjel, ha valaki ma átgondolja a szovjet történelmet, az, vajon a bolsevikok számára nem lett volna-e célravezetőbb, ha más attitűddel közelítenek a parasztsághoz? Világos, hogy az erőltetett kollektivizálás döntő elhatározás és fordulópont volt, és olyan helyzetet teremtett, amelynek még ma is megvannak a visszahatásai. De elkerülhetetlen és még inkább bölcs dolog volt-e ez? A marxista kultúra bizonyára rosszul készítette fel a szocialistákat arra, hogy bárhol is politikailag intelligens alapállást alakítsanak ki a parasztsághoz való viszonyban. Marx híres és infámis megfogalmazása szerint „krumpliszáknak” tekintették őket. Lenin, azt gondolhatnánk, jobban csinálhatta volna. Lenin végül is szerzője volt egy remek elemzésnek a kései cári Oroszország falusi társadalmi viszonyainak fejlődéséről. Ő, Marxszal ellentétben, legalább tanulmányozta a parasztságot. De túlságosan foglya volt a hivatásos forradalmár manipulatív politikájának ahhoz, hogy kamatoztatni tudja kissé akadémikus elméleti tanulmányát a politikai taktika leckéjének megoldásában. Vajon Lenin valóban hitt a NEP-ben?

Tény az, hogy Oroszország félperifériális ország volt, és az ország vezetése (és itt kontinuitás van von Wittetől Sztálinig) az ország gyors iparosításában határozta meg világgazdasági prioritását. Lenin jelszava, miszerint „a kommunizmus = szovjethatalom + villamosítás”, állandóan nagy transzparensen függött Moszkvában, még néhány évvel ezelőtt is. Az egész vezetés hitt a szocialista tőkefelhalmozásban, és büszke volt az 1980-as évekig ennek a célnak követésében elért nagy sikerekre. Ha az acélgyárak jelentik mindennek kezdetét és végét a szocialista tervezésben, akkor tényleg nem számíthat sok együttérzésre a parasztság, akit kifosztottak és proletarizáltak. A helyzetből következő taktikai visszavonulás – igen, de alapvető hozzájuk igazodás – soha!

Ma könnyű buharinistának lenni. Kevésbé világos, hogy Buharin mérsékelt politikája politikailag megvalósítható volt-e? Bárhogy volt is, nem kerekedett fölül. Azt hiszem, annak, hogy ez a politika nem érvényesülhetett, az volt az alapvető oka, hogy az 1920-as években a politikailag aktív elemek többsége nem volt meggyőződve arról, hogy a szovjet állam igazán képes lenne fennmaradni, ha a buharini politikát folytatja. De az erőltetett kollektivizálás természetesen olyan feltételeket teremtett, amelyek közvetlenül (ha ugyan nem elkerülhetetlenül) terrorhoz és tisztogatásokhoz vezettek.

A sztálinizmust elősegítették geopolitikai tényezők is. Az 1933-tól 41-ig tartó időszakban világos volt, hogy mind Németország, mind a nyugati triász (USA, Egyesült Királyság, Franciaország) úgy manővereztek, hogy valamiféle módját ejthessék a szovjet állam lerombolásának. Sztálin azon érve, hogy az ő politikája védekezés volt a külső és hatalmas ellenség ellen, és az egyetlen lehetséges mód a szovjet állam védelmére, lehet, hogy nem volt korrekt, de sokakat meggyőzött, és fontos vonatkozásban bizonyos népi legitimitációt teremtett a sztálinizmus számára. A Nagy Honvédő Háború időszakában ez a legitimitáció természetesen óriási mértékben megerősödött.

Azonkívül volt még egy külső tényező, amiről nem szabad megfeledkeznünk. Túl könnyedén feltételezzük, hogy az USA Szovjetunió iránti politikájában fordulat történt a roosevelti alkalmazkodástól Truman és követői hidegháborús ellenségességéig. Ezzel én nem értek egyet. Számomra úgy tűnik, hogy a retorikai változások mögött az USA politikája lényegében folytonos volt. Az USA egy sztálinista Szovjetuniót akart, egy kis országok gyűrűjéből álló birodalommal körülvéve. (Feltéve ha ez lényegében megmarad az 1945/48-as határok között.) A sztálinizmus ideológiai igazolást jelentett az USA-nak, és megerősítette az USA világrendszerbeli hegemoniáját. A sztálinizmus inkább mérséklő, mint radikalizáló hatással bírt a világnak a fennálló rendszerrel szemben álló erőire. A sztálinizmus garantálta a rendet a világ harmadán, és ebben az értelemben a Szovjetunió egy, az USA melletti szubdomináns imperialista hatalom szerepét játszotta el. Amerikai szempontból Sztálin halála óta a Szovjetunió körül minden romlásnak indult. A mélyben meghúzódó általános összefonódottság bizonyítéka az is, ahogy a Gorbacsov-jelenség hat ma az USA-ban.

megállapításában, hogy mi is történt. Az nem is kérdéses, hogy a Szovjetunió és a bevonuló Vörös Hadsereg hat olyan államban segítette hatalomra a kommunista pártokat, ahol máskülönben sem választások, sem felkelés által nem kerülhettek volna ilyen helyzetbe. (A hat ország természetesen Lengyelország, Bulgária, Románia, Magyarország, Csehszlovákia és az NDK.)

Úgy gondolom, hogy ennek az akciósorozatnak a magyarázata nagyon is egyszerű, sőt, földhözragadt. Először is a Szovjetunió félt az USA egy esetleges ellene irányuló katonai akciójától és egy német felkeléstől, s meg kívánta erősíteni katonai pozícióit. (Valójában ez az USA stratégiájának teljes félreértésén alapult, de mindazonáltal így hitték.) Másodsor, a Szovjetunió háborús jóvátételeket kívánt – gazdaságilag szüksége is volt ezekre -, és úgy érezte, hogy az egyetlen mód, ahogyan ezeket biztosan megkaphatja, ha maga veszi el. És harmadszor, a Szovjetunió valójában félt az egyes országok hazai kommunista mozgalmainak potenciális erejétől (és ezáltal függetlenségüktől), ezért biztosítani akarta, hogy a kelet-európai pártok szatellitpártok legyenek.

Természetesen a kommunista pártok ilyen módon való hatalomra juttatása szükségszerűen kiirtotta bármiféle 45 előtt megvolt legitimitásukat. Az egyetlen lehetséges és átmeneti kivétel Csehszlovákiában volt, ahol a kommunista pártnak volt valamiféle természetes helyi ereje. Az 1948-49-es tisztogatások valójában antinacionalista jellegűek voltak, de nem burzsoánacionalista-ellenesek, hanem kommunistanacionalista-ellenesek. A tisztogatásokkal felkerült a fügefalevél. És csak idő kérdése volt, hogy a nacionalista (és ezért szovjetellenes) érzelmek politikailag hatásos formában törhessenek felszínre.

Mindezzel ellentétben a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg semmit sem tudott tenni a Jugoszláviában, Albániában, Kínában hatalomra került kommunista gerillamozgalmakkal. És ezért nem véletlen, hogy a háború utáni időszakban mind e három kommunista kormány elég látványos, nyílt törésre vitte a dolgot a Szovjetunióval. Közülük egyik sem volt soha „sza-tellit”-jellegű. És nem lehetett rájuk azt mondani, hogy a szovjet „birodalom” részei. Rövid időre szövetségesek voltak, de semmi több. Sztálin ezt a kezdetektől fogva megértette. Ezért javasolta a kínai kommunista pártnak – a tanácsot nem vették figyelembe -, hogy egyezzenek ki a Kuomintanggal. Ezért állította le már kezdeteinél a jugoszláv-bolgár föderációt, amit Dimitrov igyekezett előmozdítani. És természetesen ez az az ok, amiért a szovjet csapatok visszavonultak Észak-Íránból 1946-ban, és amiért a Szovjetunió cserbenhagyta a görög kommunista felkelést 1947-ben. Sztálin nem csupán hogy nem támogatta, de kifejezetten ellene volt annak, hogy tőle független hazai, nemzetileg legitim

kommunista pártok hatalomra kerüljenek.

Biztosak lehetünk abban, hogy a birodalom legalább akkora tehernek bizonyult, mint amennyire előnyt jelentett. De nem olyan tehernek, melytől a Szovjetunió könnyedén megvált volna. 1968 és Csehszlovákia elözönlése után

Brezsnyev-doktrínáról kezdtünk beszélni, értve ezen a szatellit-státus változtathatatlanságát. Nem kellett volna ezt inkább Brezsnyev–Johnson-doktrínának neveznünk? Nem adta-e meg Lyndon Johnson Brezsnyevnek a szükséges garanciákat? És ha igen, akkor miért? A válasz világosnak tűnik a számomra. Az USA azt akarta, hogy a Szovjetunió továbbra is vállalja (jó és rossz értelemben egyaránt) a birodalom terheit, ő maga viszont természetesen nem akarta vállalni sem a káosz kockázatát, sem az eredményes leválasztás elősegítésének gazdasági költségeit.

Johnson két évtizeddel késleltette az elkerülhetetlent. George Bush ma azokkal a nehézségekkel gyötrődik, amelyeket a bolygórendszer szétbomlásának végülis megindult folyamata okozott.

5

Miért de-sztalinizáció? Ma ez ostoba kérdésnek tűnik. Ki szereti a sztálinizmust? Természetesen mindenki meg akarja szüntetni. Emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy nem régebben, mint az 1980-as évek közepén, sok, a szocialista országokon kívüli és azokon belüli elemző úgy gondolta, hogy a desztalinizálás lehetetlen elképzelés. Még olyanok is voltak, akik amellet érveltek, hogy Hruscsov beszéde, és a kínai-szovjet szakadás egyszerűen trükk vagy ámítás volt csupán. 1953-ban, a Sztálin halála utáni hetekben Isaac Deutscher egy könyvet kezdett írni, a „sztálini érával való szakítást” jósolva. Ahogy az előszóban mondja: „Barátaim, köztük a szovjet ügyek legjobb tanulmányozói, szkeptikusan ingatták a fejüket.”² Deutscher prognózisának lényege egy mondatban összefoglalva: „az a gazdasági fejlődés, amely a sztálini időszakban végbement, közel hozta az embereket a jólét egy bizonyos fokához, amely lehetővé tenné a sztálinizmus szabályos felszámolását, és egy fokozatos demokratikus fejlődést”.³

Deutscher alapviziójának óriási hitele lehetne, de kiderült, hogy csak részben van igaza. Amit Deutscher megjósolt, az mint hruscsovizmus lépett életbe, és a hruscsovizmus kudarc volt. Hruscsov nem azért bukott el, mert ingerlékeny természete volt, hanem azért, mert még ő is mélységesen hitt, és makacsul ragaszkodott ahhoz a fejlődés–fejlesztés-elvűséghez, amely mindig is a szovjet gazdaságpolitika

alapja volt. „2000-re eltemetünk benneteket” – mondta az amerikaiaknak. Ez ma abszurdnak tűnik. De akkor egyáltalán nem tűnt abszurdnak. És elemeznünk kellene, hogy miért nem. A megjegyzés a kapitalista világgazdaság körülbelül 1948 és 1967 között tartó, hihetetlen mértékű expanziója idején történt. Akkor mindenki „fejlődő” volt. De voltak néhányan, akik jobban csinálták ezt, mint mások. A KGST-országok növekedési aránya figyelemreméltó volt. És előre vetítette, hogy a Szovjetunió, ha nem is 2000-re, de egy vagy két évtizeddel később „befoghatja” az USA-t.

Ezek a növekedési arányok ráadásul nemcsak a centrum országokhoz viszonyítva voltak magasak, de különösen jónak tűntek a harmadik világ országaival összevetve. Persze Japán is jelentős növekedési arányt ért el, de erre az 50-es években csak kevesen figyeltek. A szovjet fejlődéselvűség így nemcsak az uralmon lévő kommunista pártok számára volt büszkeség forrása, de bizonyító érveket szolgáltatott a harmadik világ nemzeti felszabadító mozgalmi számára is. Az 1950-es években a Szovjetunióba mint a gazdasági fejlődés modelljébe vetett hit széleskörűen elterjedt. Jóllehet persze sohasem vált univerzálissá. És – különösen a harmadik világban, de nem kizárólag ott – a leninizmus hatékonysága volt a magyarázat erre a sikerre. Inkább leninizmust mondok, mint marxizmus-leninizmust, mivel részben célszerűségéből, részben kulturális ellenállás miatt sok harmadik világbeli mozgalom szívesebben importálta a leninizmust (különösen a pártszerkezetet és az állami tervezést) a marxizmus (különösen a belső osztályharc koncepciója és az Európa-centrizmus) importálása nélkül.

Hruscsov nem újult meg: fejlődéselvű maradt. Gyakorlatilag továbbvitte Lenin és Sztálin örökségét. Az ő újítása a szovjet rendszer azon kádereinek az érdekképviseletében állt, akik két dolgot akartak: a hatalom terrorja elleni biztosítékokat és a fogyasztói jelleg növekedését. Hruscsov naivitása végül is az volt, hogy úgy vélte, kontrollálni lehet a gyepelő lazításának folyamatát a politikai alapstruktúra reformja nélkül. A hruscsovizmus épp annyira a Szovjetunió szociológiai átalakulásának lényegi alábecsülését jelentette, mint amennyire a modern világrendszer működésének a félreértelmezését.

A hruscsovizmus egyfajta, a szovjet retorikába vetette hitet testesít meg, egy olyan hibát, amit Sztálin igazán sohasem követett.

A rangidős káderek, akik akarták azt, amit Hruscsov megkísérelt, megrémültek, mielőtt látták, hogy milyen szellemet ereszhetnek ki a palackból. A brezsnyevizmus kísérletet – jóllehet tudjuk, hogy hiábavaló kísérletet – tett arra, hogy e szellemet visszatessék a palackba. Két tényező volt, amit Hruscsov nem vett figyelembe: az

urbanizációnak, a szovjet munkaerő átalakulásának mértéke, illetve a kapitalista világgazdaság ciklikus természete.

Amikor Hruscsov lehetőségeket nyitott a Szovjetunióban (s hasonlóképpen a KGST-országokban is) némi politikai liberalizációra és a fogyasztói jelleg erősítésére, mérhetetlenül alábecsülte az igényeket. Régóta közhely a szociológiai elemzésben, hogy könnyebb egy államhatalom számára a totális elnyomás megvalósítása, mint kicsiny, de inadekvát mozgásteret nyitni a politikai és kulturális pluralizmus számára. A megnyitott kicsi rés megnöveli az étvágyat, anélkül, hogy kielégítené azt, és ezzel még jobban felbátorítja az igényeket. Hogy mennyi tér szükséges a politikai nyugalom visszatéréséhez, ezt nehéz felbecsülni, de az biztos, hogy Hruscsov túl keveset ajánlott fel. A brezsnyevi megoldás egyértelműen az ellenkező irányban mozdult el, anélkül, hogy közvetlenül az életet fenyegető terrort vezetett volna be (ami visszavetette volna a vezető kádereket a félelem légkörébe). Egy ilyen visszaforduló politika működni tud egy ideig (mint ahogy működött is Brezsnyev alatt, mind a Szovjetunióban, mind Kelet-Európában).

De Hruscsov még nagyobb hibája volt, hogy nem volt tisztában azzal, hogyan is működik valójában a kapitalista világgazdaság. A kedvező benyomást keltő növekedési ráták a Szovjetunióban elsősorban egy magas munkaintenzitású, extenzív növekedés elégtelen bázisára voltak alapozva. Egy darabig, amíg a világgazdaság terjeszkedőben volt, ez a GNP, sőt az egy főre jutó GNP növekedését eredményezhette. De a módszer elégtelensége következtében elértek egy csúcshoz, amelyen a fejlődés nem lendült túl, az életszínvonal növekedése pedig rendre elmaradt a centrum-övezeteknek ugyanabban az időszakban elért fejlődésétől. Sőt, talán a legperiférikusabb övezetekétől is. Előbb vagy utóbb a szocialista gazdaságok eljutottak oda, hogy nem tudták többé kielégíteni az emberek egyre szélesebb rétegeinek előbbre jutási elvárásait, akik pedig eléggé jól voltak informálva ahhoz, hogy tisztában legyenek minden elmaradásukkal. Természetesen mindez kevésbé volt súlyos olyan hatékonyabb gazdaságokban, mint az NDK-é, Csehszlovákiáé, de még ott is csak idő kérdése volt, hogy a többletek elégtelenségének érzékelése politikailag reális követelményekkel találkozzék.

Amikor a világgazdaságban recesszió következett be, a szocialista országok gazdasági folyamatai nem is különböztek annyira a harmadik világitól. Az 1970-es években néhány ország hasznot húzott az olajbevételekből, és köztük volt a Szovjetunió is. A nyugati pénzügyi intézmények kölcsönöket kényszerítettek mindezekre az országokra, hogy fenntartsák a tényleges kereslet világát, és nem kevés szocialista ország került az egy főre jutó adósságállomány szerint leginkább

eladósodott országok közé. Hogy aztán a 80-as években az adósságszolgálat teljesítésének teljes képtelenségétől szenvedjenek, és még kevésbé gondolhassanak arra, hogy vissza is fizetik a kölcsönöket. (Vagy ha visszafizeti valaki, akkor ez csak olyan hihetetlen emberi és társadalmi áron lehetséges, mint amilyenek Románia tette ki magát.) És a szocialista országok – nem kevésbé, mint a harmadik világ országai – hatalmas nehézségekkel találták szemben magukat, hogy el tudják adni termékeiket a világpiacon, hogy – divatos zsargonnal élve – kompetitívek legyenek, így a szocialista országok – nem kevésbé, mint a harmadik világ országai – inflációs nyomástól és az életszínvonal romlásától szenvedtek. A harmadik világ országainak többségéhez hasonlóan a szocialista országok is menedéket kezdtek keresni (és kényszerítve voltak arra, hogy ebben keressenek menedéket) piacuk liberalizálásában. És a harmadik világ országainak többségéhez hasonlóan a szocialista országok fokozódó nyitása a piac felé legjobb esetben is csak egy parányit enyhítette gazdasági nehézségeiket.

6

peresztrojkaA peresztrojkat és a glásznosztjot úgy tekinthetjük, mint konjunkturális választ egy általános dilemmára, és valóban én is pontosan ezen a módon írtam le. Pedig több annál. A leninizmus-hoz való visszatérés leple alatt valójában az elitek kísérlete ez az átcsoportosításra, a (marxizmus-)leninizmusnak mint ideológiának és stratégiának világméretű összeomlása nyomán. Ennek folyamán a Szovjetunió végre dekolonializál (és nem csak a szocialista táboron, hanem saját határain belül is).

Mindenki Gorbacsov dilemmájáról beszél: a peresztrojka dilemmájáról, mivel az még mindig nem működik; a glásznosztj dilemmájáról, mivel az még nem haladt annyira előre, hogy az emberek többségét kielégítse, de eléggé előrehaladt ahhoz, hogy jelentős belső zavart és nyugtalanságot eredményezzen. És végül itt van a De Gaulle módjára kikényszerített dekolonializáció dilemmája, egy olyan kedvező világgazdasági légkör nélkül, amelyből De Gaulle annak idején hasznot húzott. Mindez igaz, de nézetem szerint másodlagos. Gorbacsov fő dilemmája az, hogy nincs alternatív ideológiája és stratégiája, amely helyettesíthetné a kiürült marxizmus-leninizmust. Biztos, hogy Gorbacsov kiváló taktikus. Valóban felszámolta – még hozzá sajátkezűen számolta fel – a hidegháborút, és ezáltal többet tett a világfejlődésnek (és a Szovjetunió pozitív irányú fejlődésének) biztosításáért, mint bármely más kortárs vezető. De végül is mi történt a szocialista kísérlettel?

Én azt hiszem, hogy végre fel kell becsülnünk a marxizmus-leninizmus égisze alatt történt szocialista kísérleteket, és úgy kell tekinteni őket, mint történelmileg érthető,

de átmeneti jelenségeket a modern világrendszer történeti fejlődésében. Nem arról van szó, hogy kudarcot vallottak. A kudarc természetesen feltételezi, hogy léteztek elfogadható történelmi alternatívák. Én azt hiszem, hogy a szociáldemokráciának (amely felemelkedett a nyugati világban), a marxizmus-leninizmusnak (legalább is a Szovjetunióban és Kínában) és a nemzeti felszabadítási mozgalmaknak (amelyek a harmadik világban jutottak hatalomra) nem voltak ilyen plauzibilis alternatívái. Ez az egész folyamat körülbelül egy évszázadot fog át, 1870-től, amikor ezek a mozgalmak valójában megszülettek, 1968-ig, amit én szimbolikus fordulópontnak tekintek ezeknek a mozgalmaknak a történetében.⁴

A háromféle mozgalom ténylegesen inkább egyetlen stratégia három variációját képviselte: az államhatalom megragadását egy párt által, amely a népakarat megtestesítőjének szerepében lép fel, és amely az államhatalmat az ország „fejlesztésére” használja. Ez a stratégia végül is működésképtelenné bizonyult, ám ezt nem lehetett érzékelni 1870-ben, de még 1945-ben sem. Nem lehet hibáztatni ezeket a mozgalmakat azért, hogy koruk történelmi korlátainak termékei. De mi most egy más léghőben élünk. René Dumont azt mondta: „finis les lendemains qui chantent” [vége az éneklő holnapoknak].⁵ Én magam nem hiszem, hogy az utópiának vége. Éppen ellenkezőleg. Talán éppen most van módunk „utópikus utópiákat” kigondolni.⁶

A szocializmus létrejött a világon, ha be kell következnie, akkor még előttünk van. Mint szabad választás, de aligha mint kényszerű bizonyosság. Az úgynevezett reálisan létező szocialista kísérletek nagyrészt a negatív példákkal okíthatnak bennünket, s kisebb részben pozitív példákkal. Jó lesz megjegyezni, hogy a marxizmus-leninizmus a valóságban végül inkább a nemzeti fejlődés ideológiájaként működött, mintsem a szocialista rendszer ideológiájaként. A nemzeti fejlődés mindazonáltal lényegében illuzórikus koncepció a kapitalista világgazdaság keretei között.⁷ Egy soha el nem érhető – s még részlegesen sem elérhető – cél a legtöbb ország számára. Annak, hogy mára a marxizmus-leninizmus mint ideológia kihunyóban van, az az oka, hogy valamennyi fejlődéselvű ideológia a végét járja.

A marxizmus azonban nem a „nemzeti” fejlődés ideológiájaként indult, és nincs arra ítélve, hogy csak ebben a leszűkített formájában értelmezzük. Marxnak más lehetséges olvasatai is vannak. És az elkövetkezendő évtizedekben lehet, sőt, valószínűleg lesz is olyan újabb gondolkodás és gyakorlat, amely lehetővé teszi számunkra, hogy új ideológiai konszenzushoz érkezzünk el, egy új tudományos episztemológiához, új történelemfelfogáshoz, amely magába fogja foglalni Marx alapvető intuícióit és értékeit, és marxista módon túllép azokon egy új felemelkedéshez [Aufhebung], és amely lehetővé teszi egy demokratikusabb,

egyenlőségelvűbb világ létrehozását.

(Ford.: Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor)

A szerző e tanulmányát első közlésre az Eszmélet számára ajánlotta fel. (A szerk.)

Jegyzetek

1 Edward Hallett Carr: The Soviet Impact on the Western World. New York, Mac Millan, 1947 p. 105.

2 Isaac Deutscher: Russia, What Next? New York, Oxford University Press, 1953 p. v.

3 Uo. p. 221.

4 Lásd 1968, Revolution in the World-System: Theses and Queries című előszómat a Theory and Society című könyvben.

5 Paris, Seeir, 1983.

6 Korábban tárgyaltam a marxizmus és az utópiák viszonyát Marxism as Utopia: Evolving Ideologies című munkámban, in: American Journal of Sociology XCI, 6, May 1986, 1295-1308. Ebben a cikkben a következőképpen érveltem; Az utópiák mindig ideologikusak. Itt Engelsnek (és Marxnak) igaza volt, feltéve, ha valaki emlékszik arra is, hogy nem volt igazuk az implicit utópiában, amely azt a következtetést rejti magában, hogy valaha vége lehet a történelemnek, és létrejön egy világ, amelyben többé nincsenek ideológiák. Ha mi fejlődést csinálunk, úgy tűnik, nemcsak hogy az ellentmondást kell elfogadnunk a társadalmi valóság megoldásának kulcsaként, hanem el kell fogadnunk az ellentmondás tartós elkerülhetetlenségét is, s ez olyan lehetőség, amely ellentétes az ortodox marxizmussal. Az ellentmondás az emberi állapot. A mi utópiánknak nem minden ellentmondás megszüntetésére kell törekednie, hanem a materiális egyenlőtlenség vulgáris, brutális, szükségtelen következményeinek kiirtására. Újabbban ez tűnik számomra egy lényege szerint egészében teljesíthető célnak. (p. 1307)

7 Ezt a Development: Lodestar or Illusion? című írás néhány részletében fejtem ki. Economic and Politican Weekly, XXIII, 39, szept. 24, 1988, pp. 2017-2023.